

Tótfalusi grúz betűinek nyomában

1980. június 15-én a *Népszabadságban* Dán Róbert hírt adott arról, hogy Amszterdamban megtalálta Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek mintalapját, majd a *Magyar Könyvszemle* 1980. évi 4. számában is publikálta erre vonatkozó megállapításait. Rövidesen a grúz sajtó is reagált: a *Komuniszt* 1980. szeptember 7-i számában Tardy Lajos és Guram Saradze terjedelmes cikkben foglalkozott az eseménnyel és összefoglalást adott annak előzményeiről.¹

Mivel a hazai és külföldi szakirodalomban több mint nyolcvan év óta ismételtelen felbukkan ez a problematikus és ma sem teljesen megoldható kérdés, időszerűnek látszik, hogy most, amikor Dán Róbert felfedezésének birtokában, ha nem is mindent, de sokkal többet tudunk, az amszterdami mintalapot forrásként hasznosítva, rendezzük eddigi ismereteinket és helyreigazítsuk az érvényüket veszített régebbi megállapításokat. Ilyen szándékkal íródtak itt következő fejtegetéseim, amelyek Istvánovits Mártonnak, a grúz nyelv és kultúra kiváló ismerőjének áldozatkész hozzájárulásával jöhettek létre. Pótolhatatlan segítségének szerény jelül kívántam azt e szokásostól eltérő helyen köszönettel nyújtani.

A grúz betűk metszésének forrásai és irodalma

Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek legrégebbi forrása maga a *Mentség*, ahol széles körű betűmetszői tevékenységéről számot adva, többek között ezeket mondja:

„... én nemcsak a szomszéd országoknak, ... hanem (hiremet hallván), a messze való országok is requiráltak engemet szolgálatom iránt. Hol vagyon Amszterdámhoz képest *Armenia*? Azoknak sokat szolgáltam! Hol vagyon *Georgia ad radices caucasi*? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a törökök) csak manuscriptummal élván, reáavotte magát a királyok, és maga leirván az alphabetumot és valami kontextust, ugy küldötte nékem Amsterdámba. Én pedig nem approbálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nekik, melyen igen örültenek! ...”²

Valamennyi régi hazai megemlékezés a *Mentségnek* e sorait ismétli, amikor a grúz betűk metszéséről szól. Ez volt a forrása Pápai Páriz Ferenc, Kis Miklós hú barátja temetési emlékvérse, az *Életnek könyvének*. Innen vette kommentár-

¹ DÁN RÓBERT: *Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi* MKsz 1980. pp. 396–398. L. TARDY–G. SARADZE: *Kartuli sztambisz szatavebtan* (A grúz nyomtatás forrásainál). In: *Komuniszt*, Tbiliszi, 1980. szeptember 7.

² M. TÓTFALUSI K. Miklósnak *Mentsége*, kiad. Tolnai Gábor, Gyoma, 1940. Kner. pp. 68–69. Az idézet Bán Imre átírása szerint.

ját Bod Péter, amikor az elveszett emlékverset 1767-ben kiadta és jegyzetekkel látta el az *Erdélyi Féniksben*.³ Nem mondott újat Kis Miklós nyomdászleánye, Telegdi Pap Sámuel sem, amikor emlékező verset írt a Kis Miklós temetésekor kiadott halotti kártára.⁴

Tudomásom szerint Dézsi Lajos az első, aki a grúz betűk metszéséről bővebb és idehaza még nem ismert adatokat tett közzé, 1899-ben.⁵ Dézsi L. Brosset nyomán részleteket közöl Grúzia XVII. századi történetéből, a grúz nyomtatás előzményeiből, valamint a grúz nyomdabetű metszését kezdeményező Arcsil király (1647—1712) életéből.⁶ Dézsi megtalálta Nicolaes Witsen egykorú amszterdami kiadású művében Arcsil királynak Witsenhez írott levelét, amelyben megköszöni a grúz betűk kimetszetése érdekében kifejtett fáradozását. Dézsi újra közreadja a 1686. december 17-én kelt és Witsen könyvében 1705-ben leközölt levél reprodukcióját.⁷ Hivatkozik még Brossetre, aki szerinte a királynak Witsenhez írott első felkérő levelét is közölte.⁸ Dézsi a Witsen által felkért betűmetszőnek Kis Miklóst tartja, erre vonatkozó bizonyítékokat azonban nem közöl.

Bár Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői működéséről a XIX. század hetvenes éveitől, főleg a nyomdász szakfolyóiratoknak köszönhetően, újra és újra említést tesznek, sem Dézsi előtt, de utána, egészen az 1930-as évekig sem tudnak semmi újat mondani a grúz betűk metszésének ügyéről.

1935-ben jelenik meg Carl Björkbom cikke Stockholmban „Henrik III Keyzers georgiska Stilprov” (A harmadik Henrik Keyser georgiai betűmintája) címmel.⁹

Björkbom kutatása és publikációja jelentős új adatokkal gazdagította a grúz nyomdabetű létrehozására, valamint Kis Miklós szerepére vonatkozó ismereteinket, noha napjainkban kétségessé vált, hogy az általa megtalált stockholmi grúz betűminta Kis Miklós betűiről készült volna. Számos megállapítása azonban továbbra is nélkülözhetetlen Kis Miklós idevonatkozó betűmetszői ténykedésének tisztázásához. Ezért összefoglalom itt Björkbom legfontosabb eredményeit:

³ F. Tsernátoni Bod Péter: *Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós, avagy Profes. Pápai P. Ferencnek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei* ... [Enyed], 1767. Bod 30. sz. jegyzete.

⁴ Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája, Kolozsvár, 1702. Új kiad. Tolnai Gábor—Haiman György, Budapest, 1978. pp. 100—101.

⁵ Dézsi Lajos: *Misztótfalusi Kis Miklós, 1650—1702*. Budapest, 1899., pp. 85—90., és melléklet p. 88. után.

⁶ L. Brosset: *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX^e siècle*. Traduite du Géorgien. I—VI. Szentpétervár, 1850—1857.

⁷ Nicolaes WITSEN: *Noort ooster gedeelte van Asia en Europa*. Tweede Deel: Noord en Oost Tartarye. (Georgia, Mengrelia stb.) Amsterdam, 1705. (A mű első kiadása u. ott 1692-ben jelent meg.) Dézsi WITSEN-t amszterdami polgármesterként említi, aki valójában a tárgyalt időszakban 1682-ben, 1685-ben és 1688-ban volt kormányzó polgármester. A könyv címlírását és az adatokat Bóné Gyula úr szívéssége folytán közölhetem. — Dézsi szerint Arcsil levele örményül íródott, valójában, bár igen szokatlan kalligráfiájú, de grúz nyelvű *mhedruli* írás.

⁸ Dézsi szerint Brosset i. m. VI. kötet, p. 352, I. jegyzet.

⁹ Henrik Keyser, a „harmadik”, svéd nyomdászcsalád hasonló nevű tagjainak leszármazottja. Björkbom cikke: *Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, Stockholm 1935. pp. 93—102, majd hasonló tartalommal: Carl Björkbom: *Ett georgisk stilprov* trickt i Stockholm 1705. (Stockholmban 1705-ben nyomtatott georgiai betűminta). *Nordisk Boktryckarekonst*, Oslo, 1935. pp. 387—393. A grúz mintalap reprodukciója: p. 388.

1. Megtalálta és közzétette a svéd *Kunliga Biblioteket* (Királyi Könyvtár) betűmintagyűjteményében őrzött grúz betűmintalapot. A rajta levő kéziratos feljegyzésről megállapította, hogy az Elias Palmiskiöldnek, a *Riksarkivet* (Birodalmi levéltár) munkatársának kezétől származik, továbbá, hogy a feljegyzés a mintalap nyomatójára, „a fiatalabb Henric Keyser”-re, vagyis Henrik III. Keyser nyomdászra, valamint a nyomtatás évére, 1705-re utal.

2. Felfedezte a Kis Miklós grúz betűinek metszéséről szóló első svédországi híradást. Ez Johan Gabriel Sparwenfeld svéd diplomata francia nyelvű feljegyzésében található, amely Arcsil királyra vonatkozik, s melyben Kist is névszerint említi: „... grúz nyomdát állíttattam fel Amszterdamban Kiss[!]nél...” A feljegyzés — szövegéből kitűnően — 1700-ban kelt.¹⁰ Szövegét Björkbom cikke előtt három évvel publikálták, de Kis nevére akkor még senki sem figyelt fel.¹¹

3. Björkbom közölte elsőnek Kis Miklós két latinnyelvű levelét, amelyeket a grúz betűk metszése ügyében Amszterdamból 1686. november 12-én és 1687. január 17-én J. G. Sparwenfeldhez intézett.¹² E levelek bizonyítékul, illetve forrásul szolgáltak a grúz betűk készítése néhány körülményének feltárására. Nézzük a fontosabbakat ezek közül.

a) A betűket Sparwenfeld útján rendelték meg Kis Miklósnál és azok készítése az 1686—87. évekre tehető.

b) Noha a levelek a grúz betűket nem nevezik nevükön, a második levélben lerajzolt három betű kétségtelenné teszi, hogy a levelek grúz betűkről szólnak.

A három grúz betű **ЦЦ** a hucuri (egyházi, papi) írás ж, қ és т betűje, amelyek a magyar nyelv c-h, hh és t hangjaihoz állanak közel.¹³

Úgy látszik, Björkbom figyelmét ez a körülmény elkerülte s így csak közvetett érvekkel valószínűsíti a levél grúz vonatkozását.¹⁴ A leveleket eddig — tu-

¹⁰ Sparwenfeld bejegyzése HERBELOT: *Bibliothèque orientale*, Paris, 1697. c. könyvnek a Tidő kastélyban őrzött példányában található. Szövegét BJÖRKBOM nyomán közlöm: „De mon temps la famille des Bagrationi regnoit en Jmeretti, partie de Gurgestan, et le Tsar Artschil, qui en fut chassi, et porsvit et par les Turcs et par les Persans a este de ma connoissance a Moskow, il me donna le Calat, en partant dela et ie luy en fait faire une imprimerie grusinienne a Amsterdam chez Kiss, il fut por se retablir dans ses etas mais ne reussit pas ainsy il est revenu a Moskow ou il vit acetie heure sous le regne de Tsar Peter Alexejewitsch 1700.” (Az én időmben a Bagration család uralkodott Imerettiben, Gurgesztán egyik részében. Arcsil cár, akit elűztek és üldöztek a törökök és a perzsák, ismeretséget kötött velem Moszkvában, ahol nekem adta a chalatot. Ennek árából grúz nyomdát állíttattam fel Amszterdamban Kísnél. Vissza akarta szerezni a hatalmát, de minthogy ez nem sikerült, visszatért Moszkvába, ahol jelenleg él, Péter Alekszejevics cár uralkodása alatt, 1700-ban.) Chalát: (nyilván nagyértékű) keleti köntöz, kaftán. A fordításért köszönettel tartozom Szabits Imrénének.

¹¹ A Sparwenfeld-féle bejegyzést elsőnek C. V. JACOBOWSKY közölte *J. G. Sparwenfeld*, Stockholm 1932. c. művében, p. 69.

¹² Tótfalusi Kis Miklós Amszterdamból J. G. Sparwenfeldnek [címezés helye neve ismeretlen!], 1686. november 12, majd 1687. január 17. Stifts- och Landsbiblioteket, Linköping, Svédország. Codex Lincopensis, Br. 33.

¹³ A grúz betűk átírása: Ю. Н. Марр и И. В. Мегрелидзе: Пособин для авторов и наборщиков восточных шрифтов. (Ju. N. Marr és I. V. Megrelidze: *Segédkönyv a keleti írások szerzői és szedői számára*. Moszkva, 1964.)

¹⁴ „... Visserligen angives aldrig uttryckligen, att stilarna äro georgiska, men däremot att detta är det första försöket att framställa dylika stilar, vilket ju gäller de georgiska...” (Noha nines kifejezetten megadva, hogy a szóbanforgó betűtípusok georgiaiak, mégis megmondja, hogy ez az első kísérlet ilyen típusú betűk készítésére, ami jószerint a georgiai betűkre vonatkozik.) BJÖRKBOM i. m. p. 99.

domásom szerint — négy ízben adták közre latinul vagy fordításban magyar szerzők, de a grúz betűkre vonatkozó részt mindegyik esetben hibásan, hiányosan közölték vagy teljesen elhagyták, ezért, sajnálatos módon, következtések levonására is alkalmatlanná tették.

c) Kis Miklós betűmintákat készített és küldött Sparwenfeldnek.

d) Következtetni lehet, hogy hányféle és milyen betűkre terjedhetett ki Kis Miklós megbízása.

e) Kisnek nehézségei támadtak a betűk mintájául szolgáló grúz kéziratok „felületessége” és a megrendelőtől várt eligazítás hiánya miatt, hiszen írott betűket kellett nyomtatott formára alkalmaznia.

4. Björkbom más fontos levéltári adatokat is közölt, amelyek a grúz betű történetével összefüggésben voltak, vagy lehettek. Ezek Arcsil király fiának, Alekszandre hercegnek 1700—1710. évi svédországi tartózkodásához kapcsolódnak. Alekszandre 1700-ban svéd hadifosósgba esett és 1710-ben hazautazása közben halt meg.

Björkbom idézi a (királyi) kancellária kollégiumának 1703. október 29-i jegyzőkönyvéből, hogy „a fogoly melitai [grúz] herceg” egy betűmintákat és a betűminták másolatát vagy lenyomatát tartalmazó csomag Moszkvába való küldésére kért engedélyt. A kérés elintézésének nem találta nyomát.

1703. december 8-án a „melitai” azaz grúz herceg apjához írott levelében¹⁵ panaszolja, hogy „... a mi nyelvünkről való betűk régen készen vannak,” azonban elküldésük nehézségekbe ütközik.

A *Riksbok* anyagából Sparwenfeldnek tulajdonít egy kelet nélküli feljegyzést, melyben ugyancsak arról van szó, hogy a grúz herceg atyjaurának, Arcsil „cárnak” bizonyos küldeményt („2 kartorna”) szeretne elküldeni.¹⁶

Mindezekből arra a következtetésre jut, hogy a stockholmi grúz mintalap már 1703-ban készen lehetett, ez esetben Elias Palmiskiöld 1705. évi keletkezése téves. Lehetségesnek tartja azonban azt is, hogy 1703-ban és 1705-ben is készült grúz betűminta.

5. Krisztine Sarasidze grúz kutatóval konzultálva, ma is helytállóan megállapítja, hogy a Moszkvában 1705-ben kiadott *Davitni* (Zsoltároskönyv) betűi nem azonosak a stockholmi mintalap betűivel.

Ezért bizonytalannak tartja, hogy a stockholmi grúz betűk valaha is eljuttattak-e Arcsil kezébe. Felveti viszont, hogy vajon milyen szerepe lehetett a távollevő Alekszandre hercegnek a moszkvai zsoltároskönyv kiadásában, amelyen az olvasható, hogy „Ezt a könyvet nyomtattam én Arcsil cár és fiam, Alekszandre.”

Végül is Björkbom valószínűsíti, hogy a svédországi forrásokban említett grúz betűket Kis Miklós metszette, a legújabb fejlemények fényében azonban figyelemreméltó alaposágról tanúskodik fenntartása is:

„Det torde icke förefinnas några tvivel, att de stilar, som nämnas i Kis' brev, icke äro just desamma, som äro avtryckta i det Keyserska stilprovet.” (Aligha lehet kétséges, hogy a Kis-féle levélben vagy levelekben említett betűminták nem pontosan ugyanazok, amelyek a Keyser-féle mintalapon nyomtatásban láthatók.)

¹⁵ BJÖRKBOM i. m. pp. 100—101., forrását nem említi.

¹⁶ Nehéz megállapítani, hogy a küldemény tartalmára utaló „2 kartorna” mit jelentett. „Karta” svédül: okmány, kiváltságlevél, jegyzék postai küldeményekről, térkép, karton. A feljegyzés lelőhelye: Riksbok. Handlingar rörande Nordiska kriget. Ryska fangar i Sverige. I. (Tanulmányok az Északi háborúból. Orosz foglyok Svédországban. I.) BJÖRKBOM i. m. p. 100.

Krisztine Sarasidze, akit Björkbom 1935-ben megkeresett tanácskozás végett, azidőben a Rusztveli Intézet munkatársa volt Tbilisizben, 1937-ben maga is közreadott egy „Grúz betű Amszterdamban” című cikket *A Grúz Szocialista Szovjet Köztársaság Karl Marx Könyvtárának Közleményei* c. kiadvány III. kötetében (pp. 19—38, és 3 mell. pp. 228—230.). E cikk ismét néhány megállapítást tesz a probléma tisztázásához.

Elemzi a stockholmi betűmintán látható grúz betű hibáit és arra a következtetésre jut, hogy ez a betű fogyatékoságai miatt sem kerülhetett felhasználásra a grúz nyomtatásban. Az 1705-ös kiadás, moszkvai *Davitni* kétséget kizáróan más betűvel készült.

Ismerteti Arcsil erőfeszítéseit aziránt, hogy az amszterdami grúz betűket a Svédországban tartózkodó fia, Alekszandre herceg segítségével megszerezze. Ugyanakkor, miután a betűk elhozatalára kevés volt a remény, lépéseket tett egy másik betűkészlet létrehozására is. Úgy látszik, hogy ez a betűkészlet már 1703-ban rendelkezésre állott. Arcsil ugyanis 1703. július 3-án kelt levelében szól a „korábbi” (nyilván 1686—87. évi amszterdami) munkálatokról és megjegyzi, hogy a dolog „most” jól áll:

”И тогла начатое дело, недостатком литер и людей л дели приличных, остановилось. А ныне . . . литеры нашего диалекта построились изрядно и художники к делу обретаются искусные”. Vagyis: „és a munka akkor, betűk és a munkához értő emberek hiányában megállott. Most pedig . . . a mi nyelvjárásunk betűi megfelelőképpen felépültek és művészek a munkához kitűnők akadnak”.¹⁷

Idézi Ioane „batonisvili” (királyi herceg) utalását, amely szerint a király a betűket „Szaphrangethi”-ben (Franciaországban vagy Nyugat-Európában) készíttette és saját költségén hozatta el Moszkvába.¹⁸

Sarasidze grúz fordításban közli Kis Miklósnak Sparwenfeldhez intézett két levelét. A második levél eredetijében közölt három grúz betű helyett azonban csak egyet tettek át a grúz szövegbe.

A magyar kutatás hosszú ideig nem vett tudomást Björkbom felfedezéséről. Kner Imre volt az egyetlen, aki Björkbom cikkének a norvég nyomdászok szaklapjában megjelent változatát látta és arra még 1935-ben fel is hívta Fitz József figyelmét.¹⁹ Később Szentkúty Pálnak is említést tett a dologról.²⁰ Fitz 1940-ben *A nyomdászat dicsérete* című könyvecskében néhány soros, pontatlan említést tesz az ügyről,²¹ majd 1959-ben tér rá röviden vissza, nyomdászattörténeti könyvében.²²

¹⁷ Arcsil király levele Golovinhoz: SARASIDZE, 1937. I. m. p. 31 és uo. 2. jegyzet. A levél forrása: Моск. центр. архив феодально-крепостн. эпохи „Грузин. дела“. Картон 27, №2. Ugyanott SARASIDZE a 3. jegyzetben további forrásokra utal, amelyeknek bemutatását egy később tanulmányában ígéri.

¹⁸ Ioane batonisvili: *Kalmasoba* c. művében. *Szaphrangethi*: a *phrang* azaz francia szóból a régi grúz nyelvben Franciaország neve, de ugyanezt a szót használták „Nyugat-Európa országai” értelemben is. E kettős értelemből származik egyes szerzők vélekedése, köztük BJÖRKBOM feltevése arról, hogy az 1705-ös moszkvai *Davitni* betűi francia eredetűek.

¹⁹ Kner Imre levele Fitz Józsefnek 1935. október 30. Fitz József válasza 1935. november 12. Békés megyei Levéltár, Gyula. A Kner nyomda iratai, C 9.

²⁰ Kner Imre levele Szentkúty Pálnak, 1942. október 22. A szerző birtokában.

²¹ A könyvecskét a Nyomdai Művészet Barátai magánkiadásban adták ki. Csak 1969. évi második kiadását találtam meg, *Gutenberg követői* címmel. A 201—202. lapon: „. . . Georgia királya önálya szerezte be az első georgiai nyomda betűit . . . Egy svéd szakfolyóirat csak nemrég közölte Kis 2 levelét, melyben svéd betűmetszők kapták meg tőle a kért utasítást[!] . . .”

²² FITZ JÓZSEF: *A magyar könyv története 1711-ig*. Budapest, 1959. pp. 160—161.

A hazai irodalom csak 1958-ban vesz tudomást a grúz betűk ügyéről. Ország László a *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról* című cikkében kitér a grúz betűk historiájára és egy értékes új adalékot közöl: egy második svédországi grúz betűmintalapot.²³ Az Uppsalai Egyetemi Könyvtárból származó mintalap a november 21-re rendelt *Oratio de Presentatione beatæ Mariæ Virginis* szövegét tartalmazza.²⁴ Ország szerint a lenyomat, amelyet képen is bemutat, 1702-ből való. E betűminták származásának további bizonyítékát, sem a levonat méretét nem sikerült tisztáznom, miután a nyomtatvány, azután, hogy Ország filmet kapott róla, Uppsalában elveszett s a Könyvtár hosszas levelezésünk után sem tudta előadni. Szerencsére a reprodukció alkalmas volt arra, hogy az uppsalai minta betűinek a stockholmi grúz betűkkel való azonosságát kétségtelenül megállapíthassam.

Ország, itthon elsőnek, közlésezi Kis Miklós két Linköpingben őrzött latin nyelvű levelének olvasatát. Sajnos, a második levélben szereplő, perdöntő fontosságú három grúz betűből kettő itt is kimaradt. Igaz, hogy a szövegben Ország hivatkozik a bizonyító erejű három betűre, de téved abban, hogy három „azonos” betű szerepel a levélben (ezt a tévedését későbbi szerző is átvette).

A levelek első magyar fordítását Székely Artur közölte a *Magyar Grafikában*.²⁵ Érdekes módon Georgij Joszipovics Hucisvilitől, Tbiliszből kapta meg a két levél szövegét, nyilván oroszul, s abból fordította. Sajnálatos, hogy fordításából az a bizonyos három grúz betű, a hozzá tartozó mondattal együtt kimaradt. Elsőnek közli azonban Magyarországon a stockholmi mintalap reprodukcióját.

Székely később megszerezte a két linköpingi levél fotokópiáját és hasonmásukat közreadta *A Magyar Grafika és a Papíripar Évkönyvében* 1969-ben (pp. 69—79).

Hadd emlékezzünk meg itt az időközben elhunyt Székely Arturról (1896—1979), a nyomdai munkásság művelődésének fáradhatatlan, önzetlen harcosáról, aki hosszú élete pályáján számtalan cikkel, publikációval küzdött a nyomtatványok korrekt helyesírásáért és kollégái minden irányú műveltségének gyarapításáért. Nem sokkal halála előtt lefordította s közzététel végett a *Magyar Grafikához* juttatta Björkbom cikkét, amely „sajnos, még nem látott napvilágot magyar nyelven”. A Székely bevezetésével ellátott fordítás hozzá került, mint lektorhoz, s bár a cikk kiadását az újabb események után nem tartom időszerűnek, Björkbom legfontosabb és továbbra is érvényes megállapításait e soraim keretében összefoglaltam.

A Sparwenfeldhez intézett két levél latin és magyar szövegét Tolnai Gábor is közzétette *Tótfalusi Kis Miklós világhíre* c. cikkében 1968-ban.²⁶ Bizonyára nem tudott Székely három évvel korábbi publikációjáról. A három grúz betű közlésébe itt is hiba csúszott: a latin szövegben két törtvonás szerepel a helyükön, a magyarból pedig teljesen kimaradtak.

²³ ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*. MKsz, 1958. pp. 22—41. A második grúz mintalap ábrája: p. 35.

²⁴ ORSZÁGH cikke 34. lapjának szövegében és uo. a 62. jegyzetben féreérthető. Helyesen: a BJÖRKBOM által 1935-ben közreadott minta stockholmi, az ORSZÁGH által közölt minta uppsalai eredetű.

²⁵ SZÉKELY Artur: *Újabb Adatok Misztótfalusi Kis Miklós grúz betűiről*. Magyar Grafika, 1965. pp. 395—400.

²⁶ TOLNAI Gábor: *Tótfalusi Kis Miklós világhíre*. Filológiai Közöny, 1968. pp. 563—575.

Végül Jakó Zsigmond közlését említem meg, *Erdélyi féniks* c. könyvében.²⁷ Itt a latin és a magyar szövegben egyaránt tévesen három egyforma grúz betű rajza látható a kérdéses helyen.

A linköpingi levelek latin kézírata különböző olvasatainak, valamint a magyar fordítások változatainak elemzésével itt nem foglalkozom, mivel ez meghaladná a grúz betűk történetére vonatkozó vizsgálatom kereteit.

Az előbbieken Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek irodalmából azokat a részleteket foglaltam össze, amelyek érdemi megállapításokkal járultak hozzá a kérdés tisztázásához. Ebből következik, hogy nem törehedtem teljességre. Az idevonatkozó tanulmányokból csak a témánkhoz tartozó vonatkozásokat közöltem, míg a kérdés számos egyéb említését figyelmen kívül hagytam.

Az amszterdami grúz betűminta

Napjainkban, lényegbevágó új momentumként merült fel az a grúz betűminta, amelyet Dán Róbert talált meg az amszterdami Egyetemi Könyvtárban s melyről hírt adott a *Népszabadságban*, a *Magyar Könyvszemlében*. (Ugyanott megjelent a grúz betűminta hasonmása is.)

A betűminta — mint Dán Róbert írja — a könyvtár 1902 után megszerzett kézíratainak katalógusa alapján került elő. Az 1902 utáni megszerzés azonban nem valószínű, mert a mintalap felső szélén — feltehetően XIX. századi kézírással — ez a jelzés olvasható: *In Bibl. Oct. No. 5. Bibl. Amst.* Dán Róbert közlése szerint ez a jelzet megegyezik Tótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliája példányának régi könyvtári jelzetével, az amszterdami nyilvános könyvtár 1796. évi katalógusa szerint.²⁸ Dán Róbert véleménye szerint, amelyhez magam is csatlakozom, a jelzetek azonosságából arra lehet következtetni, hogy a grúz mintalapot a XVIII. században — de talán már keletkezése óta — négyrét hajtva Kis Miklós amszterdami Bibliájának lapjai között tartották, majd az 1902 utáni kéziratok gyűjteményének létrehozását követően oda sorolták be és ott kapta újabb jelzetét: MS. CQ. 102. Hogy a szóban forgó Biblia-példány azonos-e azzal, amelyet maga Kis Miklós dedikált és ajándékozott az Egyetem Könyvtárának, s amelyet ott máig megőriztek, azt egyelőre nem tudtam megállapítani.²⁹

Dán Róbert szerint 310 × 220, a birtokomban levő fényképen mérve kb. 310 × 240 mm a mintalap mérete. A mintalap — egy levél — az egyik oldalán tartalmaz nyomást, a szedéstükrő mérete kb. 262 × 197 mm. A szedéstükrőt három oldalt körzetdarabokból összeállított keret veszi körül, melyet 1 × 2 cicerő nagyságú elemekből állítottak össze. A két szedésahasbot ugyanilyen körzetsor zárja. A körzetelem Kis Miklósnak sem amszterdami, sem kolozsvári nyomtatványain nem található meg, aminek azonban nincs jelentősége, mert egy ismert és séltében használt díszről van szó. A magyar nyomdákban pl. a debreceni Vincze György XVII. század végi nyomtatványain láttam, de bizonyára korábban is előfordult. A grúz mintalapot Kis bizonyára valamelyik

²⁷ JAKÓ ZSIGMOND: *Erdélyi Féniks*. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest, 1974. pp. 325–333. és 15–16. jegyzet, p. 476.

²⁸ Libri in Octavo et minori forma, No. 5, Biblia Hungarica, Amstel. 1685; in *Catalogus Bibliothecae Publicae Amstelodamensis*, 1796., p. 167.

²⁹ Kis Miklós ajánlása: *Amplissimae Bibliothecae Illustris Scholae Amstelodamensium*, hoc quicquid est, ornandae adjicit. N. K. Impressor. Mai jelzete: U. B. Amsterdam, 292 G 27.

amszterdami nyomdában készítette, amint ezt a tényt latin betűs amszterdami mintalapjával kapcsolatban másutt kimutattam; tehát a körzet is az illető nyomda készletéből való.

A mintalapon a következő grúz betűk láthatók:

Az első, 19,5 ciceró azaz 88 mm széles hasáb felső részén „félkövérnek” nevezhető grúz *hucuri* betű, kb. 21 pontos sortávolsággal, 8 sor szöveg, majd 11 sorban az ábécé betűi. Az egyes betűk párosával, háromszorosan, négyszeresen ismétlődnek egymás mellett. Külön szerepelnek azok a betűk, amelyek fölé rövidítésjelet tettek.

A hasáb alsó részén (hozzávetőleg 1 ciceróval azaz 4,5 mm-rel keskenyebb szedéssel) *aszomthavru*li (*mrglovani*; kapitális vagy iniciális) betűt mutat be. Átlagos sortávolsága kb. 23,5 pont.

A második hasáb felső részén *vékonyabb vonalú hucuri* betű látható, kb. 21 pont ennek a sortávolsága is, de a hasáb csak 17 ciceró, azaz 77 mm széles. Az első 8 sor szövege nagyjából azonos a bal oldalival, utána 13 sorban az ábécé következik.

A második hasáb alján 9 sornyi *mhedruli* (lovagi, polgári, tulajdonképpen „világi”) betű található, 21 pontnyi sortávolsággal.

A „félkövér” *hucuri* 21 pontos sortávolságával, méretét nézve közel áll a tbiliszi nyomda első (és legnagyobb méretű) szövegbetűjéhez, amelynek sortávolsága 19 pont. Hasonló méretű és tömeghatású, sortávolságú betűkkel találkozunk az egykorú grúz egyházi kéziratok könyvekben is. Úgy látszik, hogy mind az amszterdami, mind a tbiliszi *hucurit* nagyobb, a negyedrért alakú egyházi könyvek főszövegének nyomtatására szánták. (Ez a törekvés 1709-től Tbilisziben megvalósult, míg az amszterdami betű esetében csak szándék maradt.)

A XVII. század végének grúz egyházi kézirateit, mint az első grúz *hucuri* nyomdabetű forrását, nagy figyelemmel kell vizsgálnunk. A *hucuri* kézírás jellegzetes példájául a *Grúz paleografiai album* XIII. lap 12. betűsorából a H 98. sz. 1681. évi kézirat ábécéjét, vagy a H 1719. sz. kéziratát választhatjuk 1667-ből.³⁰ (1. kép). Ezeket enyhén döntött kéztartással, tompára vágott hegyű tollal írták, vagyis meglehetősen vastag vonalak váltakoznak vékonyakkal. A betűk kapcsolóvonalai rövidek és a betűt bevezető vonal nem minden esetben függ egybe a következő betű kezdővonalával. A kezdő és befejező vonalak dőlésszöge kb. 45 fokos, vagyis a kalligráfusnak ilyen szögben kellett tartania a tollat a vízszinteshez képest. A fel- és lenyúló betűszárak lendületesek, de nem cikornyások. Felül hullámvonalszerű vagy ívelt kezdeteket, alul balra hurkolt vagy jobbra lefelé mutató lendületes végződéseket találunk, többek között. A fel- és lenyúló szárak aránylag rövidek: a betű középrészével (amit a nyomdabetűnél x-magasságnak neveznek) azonos méretű felső és alsó sáv általában elegendő ahhoz, hogy helyet adjon a fel- és lemenő nyúlványoknak. A betű duktusa és arányai folytán kissé tömzsi karakterű.

A mondatokat, egyes mondatokat vagy egyes bekezdéseket *aszomthavru*li kezdőbetűvel jeleznek, amely beépül a *hucuri* szövegbe, de nagyobb méretével rendszerint kiemelkedik. Más esetben a kezdőbetű kifejezetten iniciális, sza-

³⁰ Ilia ABULADZE: *Kartuli cerisz nimusebi*. Paleografiai albomi. Tbiliszi, 1973. A 12. mintaábécé a XIII. lapon: *Daudzsdome*li (Nagybójtai Mária-könyörgés), 1681. MS. H 98. *Kurthevani* (Papi imakönyv) 1667. MS. H 1719., p. 251.

kasz vagy fejezet kezdetét jelzi és kiemelten a hasáb balszélén, nagy méretben vagy díszítve helyezkedik el.

Nem kétséges, hogy ezekhez hasonló kézirat szolgált mintául az 1680-as évek amszterdami betűmetszőjének, amikor az írott betűből nyomtatott betűt kellett formálnia. A betűkapcsolatokat meg kellett szüntetnie, hiszen nyomdai betűt formált, mindegyiket önálló törzsré önthetően. Ez nem volt nehéz, mert, amint említettem, a mintául szolgáló egykorú kézírásban sem kapcsolták egymáshoz szorosan az ábécé valamennyi betűjét. A betű vonalarányai is adva voltak: a meglehetősen kontrasztos *hucuri* példáját követte a metsző, innen a betű „félkövér” jellege. A legfontosabb kérdésben, a betű vonalrendszerét illetően azonban önálló útra lépett: nem követte a 45 fokos kéztartásból eredő kalligráfiát. Betűje — ha kézzel írták volna — az alapvonalra csaknem merőleges kéztartásnak felel meg, a betűket enyhén jobbra döntve. A döntés a betű kézírásos származását idézi. A „közel merőleges tolltartás” miatt azonban nagyrészt elmaradtak a betűszárak apró kezdő és befejező vonalai és az ebből eredő ívelt kezdetek és befejezések: a betűszárak jórészt geometrikus, rombold alakú vonalakká váltak.

Nem vállalkozom a kétféle duktus esztétikai összevetésére. Nem az a fontos számunkra, hogy melyik betű szebb, hanem az, hogy a nyomtatott betű *más*, eltér írott elődjétől. Hozzátehetjük, az eltérés nem feltétlenül hiba. A latin betű története azt mutatja, hogy a nyomtatott antikva is eltért elődjétől, a humanista minuskulától, s a nyomtatott kurzív is példaképtől, az írott *cancellarescától*. Más kérdés azonban, hogyan fogadták a betű grúz megrendelői ezt az eltérést: vajon nem volt-e olyan ellenérzésük vele szemben, amely végül is a betű grúziai felhasználását — az egyéb, ismert nehézségeken túl — megakadályozta?

Grúz kollégáimra hagynám annak elbírálását, hogy az ábécé egyes betűi mennyiben felelnek meg a korabeli *hucuri* elfogadott formáinak. Ha e téren akadtak benne hibák, az nem feltétlenül mond ellen a betű felhasználhatóságának: egyes nemsikerült betűk újrametszésére, ha egyébként az ábécé megfelelő, számos példa található a betűmetszés történetében.

Mi vezette az amszterdami betűmetszőt a *hucuri* karakterének ilyen lényeges megváltoztatásához? Technikai oka semmi esetre sem lehetett: műszakilag a „régí” betűkarakter éppúgy kimetszhető lett volna, mint az „új”. Az azonban biztosra vehető, hogy a módosítás nem félreértés: nagyon határozott grafikai, ízlésbeli felfogásra vall. S ez a művészi karaktervonás 1686–87-ben Amszterdamban igencsak Kis Miklóshoz vezet: azidőben, amikor Hollandiában a betűmetszés híres nagyjai már nem élnek és az aktív, egyébként hozzáértő kismesterek között kimagasló, egyéni invencióval rendelkező betűmetszőt Kis Miklóson kívül nem igen tudunk megnevezni. Mintha erre utalna Kis első, Sparwenfeldhez írott levelében:

„...Ita quoque persvasos vos esse oportet, neminem repertum iri (absit inanis gloriatio) in Europa, qui primam glaciem frangere ingressus, ex imitatione tam incuriose et perfunctorie scripti exemplaris, literas tam legitime et tam accurata cum proportione formatas parare potuisset; . . .” („Afelől is meg lehet győződve — távol álljon tőlem a hiú dicsékvés — Európában senki mást nem fog találni, aki, mintegy elsőnek látva a jég megtöréséhez, ilyen gondatlanul és felületesen írott minta utánzása révén ennyire szabályos és tetszetős arányokkal megalkotott betűket készíthetett volna . . .”)³¹

³¹ Az olvasat és a fordítás JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks*, Bukarest 1974., pp. 325–328. szerint.

A betű duktusának megváltoztatására nézve azonban ugyanitt még fontosabb adalékot is találhatunk. A következő mondatban ugyanis Kis az általa metszett idegen betűket sorolja fel, közte „*praecipue*” (kiváltképpen) az örmény betűkben szerzett nagy gyakorlatát. Megemlékezik — nevének említése nélkül — a híres Christoffel van Dyck-ről, aki Hollandiában elsőnek, olyan kiváló örmény betűket készített, hogy az örmények az ő betűivel nyomtatott könyvek kolofonjában — mintegy második Evanderként, az írás és olvasás meghonosítójaként — tisztelik nevét. Tegyük hozzá, Kis nem kevésbé kiváló örmény betűket metszett. Kist a grúz *hucuri* betűk „álló tolltartású”, enyhén jobbra döntött betűszárakkal való átalakításában az örmény betű is befolyásolhatta. Az „álló tolltartás” analógiájára készült nyomtatott betűforma az örmény nyomtatásban ekkor ugyanis általános volt. A „félkövér” *hucuri* formajegyei határozottan emlékeztetnek a kortársi örmény kurrens betű formajegyeire.

A mintalap jobboldali hasábján látható „vékonyvonalú” *hucuri* formajegyei igen hasonlók a „félkövér” szomszédjéhez. A két betű lényeges különbsége a „vékonyvonalú” betű sokkal vékonyabb betűszárainál tapasztalható. Összhatása sokkal vékonyabb, világosabb, mint amelyeneket a korabeli grúz kéziratokon láthatunk.

Vessük össze az amszterdami *hucuri* mintákat a tbilisi nyomdának 1709-től használt 19 pontos betűjével (2. kép). A tbilisi típus közelebb áll a kéziratok betűjéhez. Megőrizte a 45 fokos tolltartásból eredő vonásokat. A betűk dőlésszöge nem annyira geometrikusan pontos és egységes, mint az amszterdami betűnél. Ezáltal spontánabb, írásosabb jellegű. Szárvastagsága a két amszterdami típus között van. Összhatása kiegyensúlyozott, ritmikus, magas technikai és esztétikai készséggel rendelkező mester kezére vall. Ha a kéziratokhoz szokott megrendelőnek választania kellett az amszterdami és a tbilisi típus között, bizonyára az utóbbi mellett döntött volna. (Nem állítom, hogy ilyen döntés valóban történt !)

Az amszterdami minta *aszomthavruli* betűjének kb. 23,5 pont a sortávolsága. Elképzelhető, hogy a felette levő „félkövér” *hucuri* iniciálisainak szánták. Formáinak forrása szintén a grúz kéziratosság. Némely betű formája azonban archaikusabb, mint ahogyan a maga korában használták. A grúz „A” rajzának ez a formája többek között a *Grúz paleográfiai album*nak egy 1048. évi példáján található.³²

Az *aszomthavruli* egyébként a grúz paleográfiában látott formái szerint, kizárólag kalligráfiai szempontból nézve a latin kvadrátával analóg betű, melyet álló tolltartással, hangsúlyozott függőleges szárakkal írtak. Az álló szárat csak ritkán zárták le kis vízszintes vonással (szeriffel), és még ritkább, hogy a szerifet kis kerekített hajlattal csatolták a szárhoz.

A mi betűmetszőnk azt követi, ami a grúz kéziratokban ritkán fordult elő: valamennyi egyenes végződésű szárat kerekített szeriffel zárja. Olyan elvet valósít meg, ami a római kapitálisból származott a nyomtatott antikva verzálisokra, de korában idegen lehetett a grúz iniciálisoktól. *Aszomthavruli*ja késői barokk-klasszicizáló betűnek hat — hogy ismét a latin betű analógiájával éljek.

A második hasáb a már említett „vékonyvonalú” *hucurival* kezdődik. Ez a betű a maga korában szinte példa nélküli változata „félkövér” társának,

³² *Palimpsest-evangelium* (H 1741). ABULADZE, i. m. p. 165.

A	B	C	A	B	C
ა	ა	ა	ა	ა	ა
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
გ	გ	გ	გ	გ	გ
დ	დ	დ	დ	დ	დ
ე	ე	ე	ე	ე	ე
ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ
ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ
თ	თ	თ	თ	თ	თ
ი	ი	ი	ი	ი	ი
კ	კ	კ	კ	კ	კ
ლ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ
მ	მ	მ	მ	მ	მ
ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ
ო	ო	ო	ო	ო	ო
პ	პ	პ	პ	პ	პ
ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ
რ	რ	რ	რ	რ	რ
ს	ს	ს	ს	ს	ს
ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ
უ	უ	უ	უ	უ	უ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ

ჟ

2. Grúz hucuri ábécék összehasonlítása. A) 1681. évi *hucuri* kézírás a *Grúz paleográfiai albumból*; B) A tbiliszi nyomda első *hucuri* betűje 1709; C) Kis Miklós amszterdami „félkövér” *hucuri*-ja

ugyanis a két betű rendkívüli következetességgel megszerkesztve, ugyanazon vonalvezetési elvet valósítja meg és szinte csupán vonalainak vastagsági arányaiban különbözik. Érdekes még megfigyelni, hogy a „vékonyvonalú” betű nem sokkal keskenyebb a félkövérnél, a betűszárak közötti hézagok viszont nagyobbak. Így például egy betű átlagos méretei, mm-ben

	a szárak	a közöttes hézagok	szélesség összesen
m „félkövér”	0,8	0,55	3,50
m „vékonyvonalú”	0,45	0,85	3,05

A két változat rokonságát azért neveztem példátlanoknak, mert azidőben még nem voltak olyan nyomdai betűcsaládok, amelyek ugyanazon duktusú betű variánsaiból állottak volna, mint például a latin antikva szövegbetű modern félkövér, kövér, keskeny stb. kiegészítő sorozatai. Tótfalusi Kis Miklósnak hallatlanul egységes antikva-sorozata már önmagában is kivételnek számított, kurzívjával együtt pedig egyedülállóan egységes teljesítménye volt az akkori betűmetszésnek, olyan korban, amikor a legkiválóbb nyomdászok is természetes módon használtak teljesen oda nem tartozó kurzívot szövegbetűjükhöz. Egységes betűcsaládok kialakítása csak a XIX. században kezdődött el. Teljes, tudatos stiláris következetességgel csak századunkban és ott is csak a legjobb öntödék és legjobb tervezők dicsekedhetnek.

A két párhuzamos *hucuri* betűnek tehát együttes jelentése van számunkra, még pedig olyan tervezői koncepcióról tanúskodik, amely jóval megelőzte korát. Erre a tervezői teljesítményre azidőben, kortársai közül, talán egyedül Kis Miklós lehetett képes.

Végül nézzük az amszterdami grúz mintalap negyedik, utolsó betűfajtáját, a *mhedrulit*. A betű sortávolsága 21 pont, míg a tbilisi nyomda *mhedruli*jának egészen kevéssel nagyobb a mérete.

A nyomtatott *mhedruli* írott előzményének ez esetben is a korabeli grúz kéziratokat kell tekintenünk. Ha a *Grúz paleográfiai album* 305. lapján található H 462. számú kéziratot, Curtius Quintus Nagy Sándor *tettei* c. 1733. évi kódex lapját tekintjük — önkényesen választott — prototípusnak, akkor megállapíthatjuk, hogy a tbilisi nyomda első *mhedruli*ja meglehetősen hűséggel követi a kéziratot hagyományt. Mindkét írás álló és zsinórvonalas, tehát vonalvastagsága megközelítőleg egyenletes. A kézírás betűi részben kapcsoltak, részben önállóak, ezért a nyomtatott változatnál nem volt nehéz a betűk „önállósítása”. A kézírásban szokásos volt, főleg a felfelé nyúló betűszáraknak, lendületes, erőteljes elnyújtása. Ezt a nyomtatás természetesen nem tudta követni: a betűk rajza, mint minden nyomdabetűnél, szabványos téglalapídomok, az ún. betűtörzs méreteibe szorult össze.

K. Sarasidze egyébként eljutott az első grúz nyomtatott *mhedruli* tényleges kéziratot forrásáig. VI. Vahtang király törvénykönyvében az index írását azonosította a nyomtatott *mhedruli*val és megtalálta az írott minta kalligráfusát Szolomon Magaladze személyében.³³

³³ Krisztine SARASIDZE: *Priveli sztamba Szakarsztvelosi* (Az első nyomda Grúziában), Tbilisi 1955. pp. 112–114. A törvénykönyv MS. jelzete: S. 3683.

Az amszterdami *mhedruli* nem zsinórvonalas, hanem vékony és vastagabb vonalak kombinációjából áll. Vékony és vastag vonalai valahogy úgy váltakoznak, mint a nyomtatott latin kurzív vonalrendszere, azzal a különbséggel, hogy a betű nem dőlt, hanem álló. A grúz *mhedruli* általában máig megtartotta zsinórvonalas karakterét, bár kisebb mértékben használnak vékony-vastag duktusú betűt is. Azt hiszem, nem tévedek, hogy ez a duktus a XIX. század elején, az európai klasszicizmus hatására terjedt át a grúz nyomdabetű területére. Az amszterdami *mhedruli* tehát, akárcsak társai, szintén eltért a grúz kalligráfia hagyományaitól.

Az amszterdami *mhedruli* formáit a betűmetsző, Kis Miklós *Mentségének* adataiból kiindulva, magának Arcsilnak kezeírásából származtatják: (a király) „maga leírván az Alphabetumot és valami kontextust, úgy küldötte nékem Amszterdámba” . . . Ügyünkkel összefüggésben Arcsil kezeírását csak a Nicolaes Witsenhez intézett leveléből ismerjük, amely zsinórvonalas — tehát nem az amszterdami betűmintán láthatóhoz hasonló — *mhedruli* írással íródott. Egyébként sem tudhatjuk, hogy a levelet a király maga írta-e. E találgatásokat azonban jobb mellőznünk, mert egyrészt nem biztos, hogy ilyen volt az állítólagos királyi írásminta, másrészt Kis nem levelet, hanem írásmintát kapott, ami éppúgy szolgálhatott a *hucuri* típushoz, mint a *mhedruli*hoz. (Ha levél szolgált volna mintául, az alkalmasint a világi írásbeliség betűjével, a *mhedruli*val íródott volna.)

Az amszterdami mintalap felső részén kézzel írva a következő feljegyzés található:

„Literae Georgicae, seu Grasinicae[!] vel Mingreliae,³⁴ Christianorum Graecae regionis, habitantium ad radices Caucasi, inter mare Caspium et Pontum Euxinum et antehac manuscriptis solum usurpatae, nunc vero demum figuris et proportionibus secundum artis praecepta in ordinem redactis, in chalybe et cupro efformatae, et laboribus Typographicis aptatae; ex commissione Regis (ejusdem nationis) Arschilli, per Nicol. Kis Hung. Amstelodami Anno 1687.”

Magyarra fordítva: „A Kaspri-tenger és a Fekete-tenger között a Kaukázus tövében lakó görög szertartású keresztény georgiaiak vagy grúzaiak, illetve mingreliaiak betűi, és amelyeket azelőtt csak kézirásban használtak, most legújában, alakjukat és arányukat a betűmetsző mesterség szabályai szerint megalkotva, acélban és rézben megformálta és a nyomdai munkálatokhoz alkalmazta Arcsilnak, ugyanazon nép királyának megbízásából a magyar Kis Miklós, Amszterdamban, 1687-ben.”

A feljegyzés írásában sok hasonlóság található a Kis Miklóstól reánk maradt egyéb missilisekkel. Alírárásának, keltezésének vonásai például nagyon hasonlók 1685. szeptember 19-i, Pataki István kolozsvári professzorhoz intézett levelével.³⁵ Szinte azonosságnak nevezhető hasonlóságokat találhatunk a linköpingi levelekben. (Néhány példa: a *Mingrelia* szó első két betűje és az 1686. évi levél megszólításában a *Mi* szó; a *C*, *E*, *R* stb. betűk hasonló írásmódja; a *d* felső szárának jobbról vissza fel és balfelé nyúló kanyarulata stb.) A feljegyzés fogalmazása és tartalma is mindenben megegyezik azzal, amit Kis Miklós ebbeli tevékenységéről tudunk s amit ő maga arról reánk hagyott.

³⁴ „Grasinicae”: helyesen Grusinicae. Mingrelia: Kolkhisz nyugat-grúzai királyság neve.

³⁵ Reprodukcióját közli JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi fények*, Bukarest, 1974., 2. melléklet. Olvasata uo. pp. 323–324. Lelőhelye: Teleki család levéltára, Marosvásárhely, P. 659. Miss. 26. fasc. 716. sz.

A linköpingi levelek és a hozzájuk tartozó betűminták

Vajon van-e köze az amszterdami mintalapnak a linköpingi levelekben említett betűmintákhoz? Erre a kérdésre egyértelműen nemleges választ kapunk, ha a leveleknek a betűmintákra vonatkozó utalásait tüzetesen megvizsgáljuk.

A levelek szerint ugyanis Kis Miklós a következő betűmintákat küldte el Sparwenfeldnek:

1. *minta*: 1686. november 12-i levelét azzal kezdi, hogy „En iterum probam literarum potissimum novissime paratum, . . .” („Ime ismét küldöm a többnyire legújabban elkészült betűk lenyomatát, . . .”). Az 1. mintát tehát még e levél előtt küldte.

2. *minta*: az 1686. november 12-i levéllel ment s azt is tudjuk, hogy a minta koromnyomat volt: „3. Probae hae meae dumtaxat fumo impressae sunt, non atramento, . . .” (Ezeket a próbáimait ugyan csak korommal nyomtattam, nem festékekkel, . . .”). Abból, hogy „ez az *ábécé*” rövidesen elkészül, a „*másik két ábécéhez*” pedig még nem fog hozzá, arra lehet következtetni, hogy az 1. és 2. minta egy, nevezzük így, I. *ábécé* betűit tartalmazta. Mivel a levélben a betűknek az egyházatyák műveihez való felhasználásáról, valamint a sorok fölé tett rövidítési jelekről van szó, az I. *ábécének hucuri* típusnak kellett lennie.

3. *minta*: az 1687. január 17-i levél szerint Kis „misi vobis praeterita hebdomade”, (a múlt héten küldte el) „probam prelo impressum” (sajtóval nyomtatott próbáját). Itt ír Kis a **CEE** betűk farkának meghajlításáról, tehát kétségtelenül egy — így nevezem — II. *hucuri ábécéről* van szó.

4. *minta*: a második levéllel küldi a kb. fele részben elkészült „harmadik *ábécé*” „subtilis” (karcsú, vékony) betűinek mintáját. Ezeket reszelővel vékonyította le, ami az acélpatricák megmunkálására utal. Megjegyzéséből, hogy némely betű vaskosabbnak látszik a másikinál, mert előbbieket erősebben nyomtatta le, tévedés azt következtetni, hogy ez a „félkövér” és a vékonyvonalú *hucuri* különbségére vonatkozik. A „félkövér” és a vékonyvonalú *hucuri* két határozottan különböző betű, nem pedig ugyanazon betűnek különböző nyomáserősséggel lenyomatott változata. Ezzel szemben a harmadik *ábécé* jellegére utal az, hogy — a második levél szerint — betűinek magasabb az öntési költsége, egyrészt vékonyságuk miatt, s mert a betűszárak „önállósága, különködése és ágas-bogas” volta miatt nehezen kapcsolhatók össze. Ez a leírás a mhedruli vonásait sejteti.

A III. *ábécét* tehát *mhedrulinak* tekinthetjük.

Ezek szerint a két linköpingi levél tartalmából meglehetősen biztonsággal rekonstruálható négy olyan betűminta képe, amelyek egy-egy *ábécére* vonatkoztak és három esetben az *ábécének* is csak egy részét mutatták be. Szó sem lehet arról, hogy az amszterdami betűminta megegyezhetett volna bármelyikkel a négy közül. Ezzel szemben áll az, hogy az amszterdami mintának később, a grúz betűk metszésének befejeztével, 1687-ben, de jóval január 17. után kellett keletkeznie. (Sőt, keletkezhetett még ennél később is, mert 1687. évi keltezését tekinthetjük a betűk keletkezési évének is, nem pedig a feljegyzés dátumának.)

Összeállításunkból hiányzik az *aszmothavruli* betű. Mivel csak e két levélben is két konkrét utalás történik egy-egy előző küldeményre, egy-egy betűmintával, nyilvánvaló, hogy rekonstrukciónk, további adatok nélkül, akárcsak a levélváltás, egyelőre csonka.

A levelekben, amint kimutattuk, két *hucuri* ábécéről van szó. A svédországi mintalapokon azonban csak egy *hucuri* típus található. Az első levélnek az a vélekedése, hogy a betű az egyházatyák műveihez vagy hasonló célra túl nagy lesz, s ezért kisebb betű készítését is ajánlja, az örmények példájára, aligha vonatkozhat a stockholmi *hucuri* típusra, mert annak sortávolsága akár a grúz kéziratokhoz, akár az átlagos örmény betűkhöz hasonlítva nem tekinthető nagyknak. A „harmadik ábécé” szubtilis, ágas-bogas stb. jelzői sem vallanak a svédországi mintalapok egyik betűjére sem.

A Kis Miklós által, a második levelében lerajzolt három *hucuri* betű a stockholmi mintalapon — más állításokkal szemben — igen megtalálható, a felsorolt egyéb érvek azonban nyomósan amellett szólnak, hogy a két Linköpingben őrzött levélben tárgyalt betűk nem azok, amelyekből Stockholmban mintalapot készítettek.

Végül meg kell állapítani, hogy amíg az amszterdami betű — a grúz kalligráfiától való eltérései ellenére — nagy technikai és művészi készséggel rendelkező, koncepciózus betűmetsző kezére vall és ez a megítélése Kis Miklós szerzősége mellett szól, addig a svédországi minták betűmetsző technikája és rajzi kivitele igen alacsony színvonalú, olyan, amilyen soha nem került ki Kis Miklós, de még közepes képességű metszők keze alól sem.

Az amszterdami (és a svédországi) grúz betűk sorsa

Mi lehetett az amszterdami grúz betűk sorsa?

1) Nem tekinthető biztosnak, hogy Kis Miklós és megbízói között a betűk készítésére vonatkozó ügylet létrejött. Kis második levelében kifogásolja, hogy a két első ábécé öntésére megbízást kapott, de nem intézkedtek a betűk árának kifizetéséről. Elképzelhető, hogy végül is az ügylet meghíúsult. (Érdekes, amire eddig nem figyeltünk, hogy Kis a második levelében egy kereskedőre is hivatkozik „akivel itt nekem dolgom van”. Lehet, hogy amszterdami vagy svédországi levéltári anyagok a közvetítő kereskedőre nézve további adatokat szolgáltathatnak.)

2) Ismertettem azt a véleményemet, hogy Kis betűi, magas színvonalú grafikai megformálásuk ellenére, mennyire eltértek a grúz kézírás hagyományos formáitól. Lehetséges, hogy emiatt a grúz megrendelők nem követtek el minden lehetőt a betű átvétele érdekében. (Ennek ellentmond Kis állítása a *Mentségben*: „... más, módosabb betűket csináltam nékiek, amelynek igen örültek! . . .”)

3) Ügyszólván bizonyítottnak tekinthető, hogy az amszterdami betű sohasem jutott el Grúziába és ha eljutott volna is, semmiféle szerepet nem kapott a grúz nyomtatás történetében.

Az a feltevés, hogy a tbiliszi nyomda 1709—1711-es, első kiadványainak betűjéhez az amszterdami betűt bármiféle módon felhasználták volna, teljesen kizárható. Ezt bárki megállapíthatja, aki a tbiliszi nyomda első, alapítási korszakának kiadványait, vagy akár csak néhány lapjuknak reprodukcióját megvizsgálja.³⁶ Magam az 1709. évi *Szahareba* (Evangélium), az 1710. évi

³⁶ Néhány a legrégebb grúz kiadványok közül a grúz nemzeti bibliográfia, a *Khartuli Cigni* I. 1629—1920. Tbiliszi, 1941. szerint: *Davitni* (Zsoltárok) Moszkva, 1705. No. 4. — *Szahareba* (Evangéliumok), Tbiliszi, 1709. No. 5. — *Davitni*, Tbiliszi, 1709. No. 6. (Példánya a második világháború óta nem található.) — *Kondaki* (Misekönyv), Tbiliszi, 1710.

Kondaki (Misekönyv) és az 1711. évi *Davitni* (Zsoltárok) tanulmányozására alapítom megállapításaimat. A *Szahareba* és a *Kondaki* főszövegének betűje 19 pontos sortávolságú *hucuri*, ami méreténél fogva jól összehasonlítható az amszterdami mintalap betűjével. A *Kondakiban* megjelenik egy kisebb, 16 pontos sortávolságú *hucuri* is, míg 1711-ben, a *Davitni* címlapján egy még-kisebb, 11 pontos sortávolságú *hucurit* is láthatunk. A nyomdának 1710-ben már *mhedruli*a is volt.

Az amszterdami betűk metszőjének és a tbiliszi betűk metszőjének kiindulása és egész felfogása, alkotói koncepciója homlokegyenest ellenkezik egymással. Kis Miklós a grúz kéziratosság formavilágától eltérő, saját kezdeményezésű formaalkotó elvek szerinti betűket készített, míg a tbiliszi nyomda betűmetszője ragaszkodott a grúz kalligráfia hagyományaihoz és annak formavilágát ültette át nyomtatásba. A két betű részletformái annyira különböznek, hogy egyikből a másikat alakítani teljes képtelenség lett volna.

Hogy az 1709–1711 utáni grúz nyomtatás illetve grúz könyvkiadás később sem használta az amszterdami betűket, arról a grúz nemzeti bibliográfia illusztrációin látható betűk átnézésével meggyőződhetünk. (A következőkben a *Khartuli cigni* I. 1629–1920, Tbiliszi, 1941. tételszámaira hivatkozunk.)

A tbiliszi nyomda 1722-ig működött. Miután első nyomdásza, Iştvanovici 1711-ben elhagyta Tbiliszit, a nyomda változatlanul az ő három éves érdemes tevékenysége idején meghonosított betűket használta 1723-ban bekövetkezett megszűnéséig. (Lásd a No. 17, 21, 22, 23. tételek képeit.³⁷)

Miután 1749-ben újra nyomda nyílt Tbilisziben, az első nyomda betűjéhez igen hasonló típust láthatunk könyvekben. A teljes körű azonosításhoz szükséges források azonban nem álltak rendelkezésemre, ezért nem tudtam elbírálni, hogy a régi betű újrafelhasználásáról, vagy új metszésről van-e szó (1768 No. 52; 1782 No. 57 és 1793 No. 74³⁸).

Jóval később Kutaisziban, az Iştvanovicéhez hasonló *hucurit* láttam 1800-ból (No. 84), három évvel később azonban egy új fajta, álló *hucurit*: No. 94.³⁹

A moszkvai grúz nyomtatás az igen primitív metszésű betűből szedett *Davitni*val kezdődik 1705-ben. A betű sem a stockholmi, sem az amszterdami betűkre nem hasonlít. O. Kaszradze 1980-ban közölte, hogy a betűket M. Efre-mov, a moszkvai kincstári nyomda mestere készítette.⁴⁰

A fésőbbi moszkvai grúz nyomtatványok betűje némileg eltér a tbiliszi első betűktől. A *hucuri* függőleges szárai szorosabban sorakoznak egymás mellé, dőlésszögük egyenletesebb. Az *aszomthavuli* betűi keskenyebbek. Ezeket a betűket láthatjuk 1739 és 1821 között pl. a No. 28, 30, 33, 43 és 125. tételek illusztrációin.⁴¹

No. 8. — *Davitni*, Tbiliszi, 1711. No. 13. — A No. 6 kivételével fotokópiákat tanulmányoztam, amiért a Grúz Kulturális Kapcsolatok Intézete titkáranak, Marina Cselidzenek, valamint a Grúz Szocialista Köztársaság Marx Károly könyvtára igazgatóhelyettesének, Sz. N. Melarisvili-nek itt mondok köszönetet.

³⁷ *Khartuli cigni* No. 17: *Davitni* (Zsoltárok); No. 21: *Paraklitoni* (Egyházi énekeskönyv); No. 22: *Kmnulebis codnis cigni* (Teremtmények ismeretének könyve); No. 23: *Zsamni* (Imádságok könyve).

³⁸ No. 52: *Episzkoposzia mimart* (A püspökökhöz); No. 57: *Ohaneszjan Pogosz*; No. 74: *Marchvani* (Misekönyv a nagyhét előtti himnuszokkal).

³⁹ No. 84: *Davitni*; No. 94: *Szahareba vnebisz Kviriakisza* (A nagyhét evangéliuma) 1803.

⁴⁰ O. KASZRADZE: A grúz könyvnyomtatás keletkezési helyei, Tbiliszi 1980. 29–30.

⁴¹ No. 28: PROKOPOVICS Teofane: *Pirveli szaszavlo krmata* (Gyermekek első tankönyve)

A legszebb grúz *hucurit* egy 1761. évi szentpétervári könyvben láttam (No. 42), a betű duktusa nem tér el sokban az előbb említett moszkvaitól de gyakorlottabb mester keze nyomáról tanúskodik.⁴²

A XIX. század elejétől a Tbilisziben megteremtett *mhedruli* nyomdabetű átalakulása tapasztalható Moszkvában, Szentpétervárott, Tbilisziben és Kutasziban megjelent könyvekben, 1801 és 1821 között. Mindegyik nyomdávárosban más és más típusok tűnnek fel (No. 86, 88, 111, 118, 126.⁴³).

Rómában még 1741-ben is a Propaganda Fidei nyomdájában 1629-ben készült *Alphabetum Ibericum*, az első grúz nyomtatvány betűit használják (No. 32.⁴⁴).

A grúz nyomtatásnak ezen 1709-től a XIX. század elejéig tartó áttekintése során egyetlen olyan könyvvel sem találkoztam, amelynek betűi az amszterdami grúz mintalapra, vagy a svédországi mintalapok betűire még csak emlékeztetnének is.

A biztonság kedvéért áttekintettem a XIX. századi grúz könyvekből vett szemelvényeket is. Az 1820-as évek után a grúz nyomtatás is alkalmazkodik az új divatokhoz és stílusáramlatokhoz. Megfigyelhetjük a klasszicizmus megjelenését, amit követ a hisztoricizmus, a századvég uralkodó áramlata. Megváltozik a *mhedruli* duktusa: előbb vékony-vastag vonalrendszerbe formálják a latin betűk mintájára, majd megjelenik a *mhedruli*-groteszk, az árnyékolt *mhedruli*, a *mhedruli*-díszbetű. Nyilvánvaló, hogy ebben a korban a XVII. századi amszterdami grúz betűknek nincs, de nem is lett volna keresnivalója.

Áttekintésünk szerint nem valószínű, hogy az amszterdami, vagy akár a svéd mintalap szerinti betűket grúz könyvben valaha is használták volna.

A stockholmi mintalapon látható betűk fogyatékoságaival már Björkbom foglalkozott. Sommás összefoglalása, hogy a betű „... rätt otydliga och knappt användbara”, — eléggé nehezen olvasható és alig használható, ma is megállja a helyét. Hasonlóképpen vélekedett K. Sarasidze is. A svédországi mintalapok betűi ezért, az ismert nehézségek mellett, talán alacsony színvonaluk miatt sem juthattak el Grúziába. Elképzelhető, hogy grúz megbízóik lemondtak róluk. Ezek azonban csak találgatások. Nem tudjuk, hogy ezek a betűk valójában mikor és kinek a kezdeményezésére, melyik betűmetsző által készültek. A fennmaradt források és az amszterdami betűminta betűi között sikerült bizonyos összefüggéseket tisztáznunk. Hogy ugyanezen források utalásaiból melyek vonatkozhatnak esetleg a svédországi betűmintákra, az a kutatás jelenlegi stádiumában nem állapítható meg.

A grúz könyvnyomtatás történetét feldolgozta Kristine Sarasidze *Az első nyomda Grúziában* c. művében. Előbbi megállapításainkban az ő munkájára

1739; No. 30: *Marchvani* 1741; No. 33: *Biblia* 1743; No. 43: *Daudzsdomeli* (Nagybőjti Mária-könyörgés) 1762; No. 125: *Forma pirvelta zeda ekteniata* (Imakönyv esti, hajnali stb. ájtatossághoz) 1821.

⁴² No. 42: *Miszalmeba Theimuraz II-szadmi* (II. Theimuraz király köszöntése).

⁴³ No. 86: *Ganceszeba* (Törvénykönyv), Moszkva 1801; No. 88: *Menipheszti Szakartvelosz Ruszethan seerthebisze* (Grúzia Oroszországhoz csatlakozásának manifesztuma), Moszkva, 1801; No. 111: *Aristoteles*, Szentpétervár 1818.; No. 118: *Sekreba ruszulta ubnobata* (Orosz szólások fordítása), Tbiliszi 1819; No. 126: *Szaero ganc-hadeba* (Kialtvány Imeretia népéhez), Kutaszsi 1821.

⁴⁴ No. 32: *Szakrisztiano modzgvareba* (Keresztény tanítások), Róma, 1741.

is támaszkodtunk. Vizsgálataink e kérdés körében az első grúz betűk keletkezésének történetét érintik, ezért itt következő néhány megjegyzésünk csupán témánkra vonatkozik.

Néhány megjegyzés Tbiliszi első nyomdászának történetéhez

Grúz földön nyomtatott grúz nyelvű könyv első ízben 1709-ben látott napvilágot Tbilisziben. Nyomtatója Mihai Iştvanovici illetve ahogyan a grúz könyvek nyomdajelzésében magát nevezi, Mihail Sztefanesevili, „Ungrovlachia-i” vagyis Havasföldről jött nyomdász volt. A havasalföldi, de grúz származású Antim Ivireanul kezdeményezésére ment Grúziába, hogy meghonosítsa a könyvnyomtatást. Előtte csak Rómában, 1629-ben és Moszkvában, 1705-ben nyomtattak grúz könyveket, de azoknak betűje nem állott rendelkezésre. Tbilisziben tehát új betűt és új nyomdát kellett teremteni. Az Arcsil király kezdeményezésére készült betűk sem Amszterdamból, sem Svédországból nem jutottak el Tbiliszibe: lehetséges, hogy Iştvanovici és munkatársai maguk metszettek új betűt, lehet, hogy ami azidőben szokásos volt, külföldről hívtak oda betűmetszőt, s az sem kizárt, hogy külföldön készítették el típusaikat.

Külföldi kapcsolatokról tanúskodnak az 1711. évi *Davitni* kötetében található görög versszövegek is. Ezeknek szedése Robert Granjon francia betűmetsző „Parangon görög” típusának felel meg. Ezt a betűt Granjon-nál 1565-ben rendelte meg Christopher Plantin antwerpeni könyvnyomtató. A betűt eladásra kínálják és mintalapjukon bemutatják frankfurti és holland betűöntők, többek között Konrad Berner, 1592, Johann Berner, 1622, Johann Philipp Fievet, 1664, Johann Daniel Fievet, 1682, valamennyi Frankfurtban, Dirck Voskens özvegye, 1695 körül, Amszterdamban. Johann Daniel Fievet mintalapján görög verzálisokat is láthatunk, amelyek az 1711-es *Davitni* egyik görög címsorának betűire emlékeztetnek.⁴⁵ A csekély mennyiségű görög betűt vagy betűmatricát azonban Iştvanovici Erdélyből vagy Havasföldről is magával vihette, akárcsak az európai nyomdászatban szelvényben használt körzeteket (szedhető nyomdai díszeket), amelyeknek szállítása szintén nem jelenthetett gondokat. Az 1710. évi *Kondakiban* azonos tipográfiai szerkezetben és azonos reneszánsz körzetelemekből épített keret fordul elő, mint a Snagovban 1701-ben kiadott *Görög-arab miscskönyvben*.⁴⁶ Az 1711. évi grúz *Davitniban* látható makkos körzetsor elemei azonosak a gyulafehérvári *Chiriacodromiconban* közölt metropolitai címer díszítésére használt körzetekkel.⁴⁷

Az első grúz nyomtatványok tipográfiájában azonban a nyugat-európai hatások inkább csak közvetve tükröződnek. Mesterüknek esztétikai, formaalkotói forrása elsősorban a román egyházi könyvek tipográfiai világa (4. kép). Ez nemcsak olyan jellegzetes kompozíciókban mutatkozik mint többek között az 1709. évi *Szahareba*, a Tbilisziben nyomtatott Evangélium címlapja, hanem a havasföldi eredetű könyvdíszítésben is. A nyugati eredetű és nemzetközileg általánossá vált körzetekkel szemben a rendszerint a könyv tartalmához szabott, esetenként készült illusztrációk többet árulnak el a könyv tervezőjének

⁴⁵ *Type Specimen Facsimiles*, szerk. John DREYFUS. Bev. Stanley MORISON. London 1963., p. 6; 2, 3, 4, 5. és 8. sz. mellékletek.

⁴⁶ *Liturghier grecesc si arabesc*. Snagov 1701. In BIANU-HODOŞ: *Bibliografia Românească Veche I.*, Bucureşti 1903, BRV. I. 130. 242. ábra.

⁴⁷ BIANU — HODOŞ i. m. 244. ábra.



საგარეო სასულიერო მართლმადიდებელი ეკლესიის შესახებ

წმიდა ანტონის მიერ დადგენილი წესების შესახებ :

ყველამ, ვინც ამ წესების შესახებ დასაწყისად იქნება, სწავლის
მართლმადიდებლისა. ოწმინდა ოწმინდა ანტონისა ანტონისა
სულიერისა დასაწყისად სწავლისა ო

სწავლისა დასაწყისად დასაწყისად სწავლისა დასაწყისად. დასაწყისად
დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად სწავლისა დასაწყისად
დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად ო

დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად
დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად :



დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად
დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად .

დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად დასაწყისად .

დასაწყისად : დასაწყისად დასაწყისად : დასაწყისად დასაწყისად ო



orientációjáról. A tbiliszi nyomda első nyomtatványainak több illusztrációja kétségtelenül havasföldi eredetű. Az 1711-es *Davidniban* előforduló Dávid profétát köriratos grúz szöveggel ábrázoló fametszet például kisebb méretű változata egy bukaresti és két snagovi egyházi kiadványban román nyelvű körirattal szereplő illusztrációnak.⁴⁸ Érdekes, hogy mindhárom könyvet, 1694 és 1697 között, Antim Ivireanul nyomtatta. Vajon szerepe lehetett neki magának is a grúziai fametszetek készítésében — vagy csak tanítványainak közvetítésével hatott rájuk?

Az ornamentális jellegű fametszetű díszek között az 1709-es *Szaharebában* látunk egy arabeszk karakterű záródíszet, amelynek sok változata ismeretes. Soltész Zoltánné is közöl néhányat.⁴⁹ A Szaharebában is szereplő megformálását azonban csak 1673-ban láttam Veresegyházi Szentyel Mihály egyik könyvében s ettől kezdve sok kolozsvári nyomtatványban, valamint a Havasalföldön, Buzeuban 1700-ban kiadott *Octoih*, bizánci szertartású zsolozsmás könyvben.⁵⁰ Valószínű, hogy Iştvánovici ezt a metszetet, vagy annak több társát, Erdélyből vagy Havasalföldről vitte magával. Kimetszhették azonban már grúz földön is, hazai mintára. Érdekesebbek a nemzetközi hatásoknak kevésbé alávetett, román eredetű könyvdíszek. Ezeknek szép példája az 1710-es *Kondaki* fejléce, amely, kevésbé rutinos kéztől újrametszve, megyegyezik egy 1697. évi Snagovban nyomtatott Evangeliarium egyik fejlécével⁵¹ (5. kép). A fejléc a XVII. századi román egyházi könyvekben látható indás-virágdíszes ornamentika egyik jellegzetes példája.



5. Az 1710-es grúz *Kondaki* egyik fametszetű fejléce (kicsinyítve)

Egy biztos: az első Tbilisziben nyomtatott könyvek kiválóan metszett szép betűkkel és nagy tipográfiai kultúráról tanúskodó nyomdai hozzáértéssel készültek.

Ki volt Antim Ivireanul, a grúz nyomtatás megteremtésének patrónusa, és tanítványa, Mihai Iştvánovici, a grúz nyomtatás úttörője? Antimról úgy tudják, hogy Grúziában született és az Ivireanul neve Ivériai vagy Ibériait jelent, a későbbi Kartli királyság régebbi nevén. Török fogságban, Konstantinápolyban sajátította el a fametszést, a festést és más készségeket és nyelveket. Constantin Brâncoveanu fejedelem hozatta Havasalföldre, ahol a bukaresti nyomdában megtanulta a nyomdászatot. A bukaresti és snagovi nyomda az ő vezetése alá került és számos egyházi kiadvány impresszumában találko-

⁴⁸ BIANU — HODOŞ i. m. *Psaltire*, Bucureşti 1694. BRV I. 96.; *Anthologion*, Snagov 1697. BRV. I. 106.; *Psaltire grecăscă*, Snagov 1697. BRV. I. 122. Mindhárom nyomt. Antim Ivireanul. Mindháromban ill.: 239. ábra.

⁴⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest 1961. Manskovit-nyomda: XLVII. tábla 6.; Bártfa: LX. tábla 10.

⁵⁰ Veresegyházi Szentyel: RMK. I. 1146; *Octoih*: BRV. I. 120.

⁵¹ *Evanghelie*, Snagov 1697. BRV. I. 103. BIANU — HODOŞ i. m. 204. ábra.

zunk nevével az 1690-es években. Az ő közbenjárására küldte a fejedelem Iştvanovicit, Antim legjelesebb tanítványát Grúziába. Antim 1717-ig élt.⁵²

Iştvanovici nevével előbb erdélyi kiadású román egyházi könyvek kolonijában találkoztunk. 1699-ben Gyulafehérvárott egy *Chiriacodromion* . . . c. prédikációs könyv jelent meg román nyelven, melyet a címlap szerint Athanasie erdélyi metropolita áldásával Mihai Iştvanovici Ungrovlachia-i nyomdász nyomtatott. A könyvet a nyomdász Athanasie metropolitának ajánlja, magasztalva az egyházfőt, hogy nem kímélte a költségeket a mű kinyomtatására. Elmondja az ajánlásban, hogy őt Athanasie metropolita és az erdélyi szent zsinat kérésére Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajda küldte Erdélybe, hogy e munkát kinyomtassa. Ugyanazon évben még egy könyvet nyomtatott Gyulafehérvárott: a *Bucoavnă* című ábécéskönyvet, melyet ugyancsak Mihai Iştvanovici nyomdász nevével jegyezt.⁵³ Erdélyben többé nem találkoztam nevével, 1706-ban (és talán 1707-ben) Havasalföldön, Rîmnicben nyomtat és jegyez nevével könyveket. Ezeket a könyveken kivétel nélkül „Mihai Iştvanovici ypodiacon, nyomdász”-nak nevezi magát. Bianu-Hodoş román nemzeti bibliográfiája őt ilyen könyvet tart számon 1706-ból és egyet, amelynek megjelenését 1707? keltezéssel közli.⁵⁴

Tbilisziben Iştvanovici 1709-től nyomtat könyveket. 1709. évi *Szahareba* (Evangélium) kiadványának előszavában többek között azt is közli, hogy a (királyi) nyomdának elegendő mennyiségű betűje és egyéb felszerelése van, s hogy e nyomdának ő a vezetője. Tbilisziben nyomtatott könyvein nevét így tünteti fel: Mihail Sztefane svili Ungrovlaheli — azaz „havasalföldi”.

A *Bibliografia Românească Veche I.* kötete néhány grúz nyomtatvány leírását is közli, közte az 1710-ben Tbilisziben megjelent és Iştvanovici által nyomtatott *Kondakiét*. Közreadja a könyv ajánlásának szövegét, melyet előbb oroszra, majd ebből románra fordítottak. A szöveg így fejeződik be: „Al vostru fiu de suflet, tipografu ungrovalach Mihail Ştefanovici”.⁵⁵

Itt tehát Iştvanovici nevének egy harmadik változatával találkozunk: Ştefanovici. Ez azonban csak ebben a fordításban szerepel, sem a gyulafehérvári, sem a rîmnici, sem a tbiliszi könyvek impresszumában nem találkoztam vele. Lehetséges, hogy levéltári dokumentumokban így is előfordul, ezeket azonban nem ismerem. A *Kondakiból* idézett szöveg, amely egyébként Vah-tang előszavához csatlakozóan a nyomdásznak az olvasóhoz intézett ajánlásának befejezése, így hangzik: „Tkvemi szulieri svili mesztambe Mihail Sztefane svili ungrovlacheli” (Lélekben a ti fiatok Mihály, István fia, a havasalföldi).

⁵² Mircea PACURARIU: *Istoria bisercii ortodoxe române*. Sibiu 1962. Ivéria, Ibéria a kelet-grúziai királyság görög, bizánci és latin elnevezése.

⁵² Mircea PACURARIU: *Istoria bisercii ortodoxe române*. Sibiu 1962. Ivéria, Ibéria a kelet-grúziai királyság antik görög, bizánci és latin elnevezése.

⁵³ *Bucoavnă*, Gyulafehérvár 1699. Ábécéskönyv, vö. BIANU—HODOŞ: i. m. BRV. I. 113. SZABÓ Károly *Régi magyar könyvtára* is közli RMK. II. 1951. sz. alatt. *Chiriacodromion* . . . , Gyulafehérvár, 1699. Prédikációsönyv. Vö. BRV. I. 115.

⁵⁴ BRV. I. 150. *Sljuba Născătoare de Dumnezeu*, (Szűz Mária tiszteletére), Rîmnic 1706. BRV. I. 151. *Oktoih*, Rîmnic 1706. BRV. I. 152. *Cuvînt la patima Domnului* (Prédikáció az Úr kínszenvedéséről), (görög), Rîmnic 1706. BRV. I. 153. Radu BRÂNCOVEANU: *Cuvînt panegric la St. Nicolae* (Prédikáció Szt. Miklós tiszteletére), Rîmnic 1706. BRV. I. 155. Georghe MAIOTA: *Cuvînt la patima Domnului*, Rîmnic 1707n BRV. I. 150₁. *Molîtervie* (Imakönyv) Rîmnic 1706.

⁵⁵ BRV. I. 161. pp. 483—484.

A Bianu-Hodos, amikor néhány helyen francia fordítást közöl a grúz könyvek-ből, ugyanezt a formát használja: „Michel, fils d'Etienne”.

Nem is kívánok a névhasználat helyességére kitérni, csupán annyiban vagyok kénytelen érinteni, mert az irodalomban Iştvanoviciról több helyen úgy szólnak, mint magyar tipográfusról. Ezt a véleményt részben nevére (Iştvanovici, azaz István fia), részben a nevéhez csatolt Ungrovlachia-i, illetve grúzul Ungrovlaheli jelző téves értelmezésére, részben gyulafehérvári működésére alapozzák.

Ungrovlachia nem más, mint Havasalföld, a románul Țara Românească néven ismert fejedelemség régi neve. Területe megközelítőleg az volt, mint a mai Romániának a Kárpátoktól délre, a Dunáig terjedő része. Az Ungrovlachia földrajzi név szó szerinti fordítása és az összetétel első tagjának „magyar” értelmezése a jelentésváltozás folytán ma nem helytálló, következőképpen e névhasználatból nem lehet Iştvanovici nemzetiségére következtetni. Ugyanígy semmit sem bizonyít magyar volta mellett gyulafehérvári működése, annál is inkább, mert ott román egyházi ügyekben tevékenykedett.

Marad az Iştvanovici név, amely kétséget kizáróan a magyar Istvánból ered és arról tanúskodik, hogy Iştvanovici apja, vagy valamelyik felmenő ági őse magyar volt. A Stephanus név ugyanis románul Stefan, szerb-horvát nyelven Stevan, Stepan, Stipan, grúzul Sztefani, az Istvánhoz hasonló alakja nincs más számbajöhető nyelven sem. „Vici” képzője azonban már nem magyar. A név viselője vagy elődei tehát valamikor más nyelvet beszélő közösségbe települhettek.

Bizonyos azonban, hogy Iştvanovici a román görög keleti egyház tagja, hiszen aldiakónusnak nevezi magát, majd Grúziában román verset ír — grúz betűkkel nyomtatva — a grúz *Kondakiba*. A román egyház kebelében kialakult tiszteletreméltó könyvművészeti kultúrának igen érdemes munkása és terjesztője. Tevékenységével több nemzet művelődését eredménnyel szolgálta.⁵⁶

Az 1709—1711. évi tbiliszi nyomtatványok kitűnő betűje és magas tipográfiai színvonala arra vall, hogy Iştvanovici kiváló nyomdász volt. Nemcsak nyomdaalapító, hanem olyan mester, aki előzmények nélkül nyomdai kultúrát teremtett Grúziában. Ehhez munkatársakkal is kellett rendelkeznie. Sarasidze, Iştvanovici kiadványainak ajánlásai alapján, néhányat felsorol Tbiliszi első nyomdászának (feltehetően grúz) tanítványai közül: *Mikael* pap, aki egy helyen „a nyomdászok főnökének” nevezi magát; *Giorgi* mhatvari („művész”), *Garszevan*, volt Gábrriel pap; valamint *Szalukazanavili* Abrama.⁵⁷ Úgy tűnik azonban, hogy Iştvanovicinek nem csak grúz tanítványai voltak, hanem hazájából is vitt magával nyomdászokat. Az 1709-es *Szaharéba* tipográfusi előszavában ugyanis, amikor elnézést kér a nyomtatás esetleges hibáiért, megemlíti, hogy mind ő, mind szolgálai idegenek, azelőtt nem jártak Georgiában. „Szolgák” alatt itt nyilván nyomdai munkásokat kell érteni. Esetleg betűmetszéshez, fametszéshez is értő szakembereket. Ime, a grúz és román személyek, akik között a magas színvonalú tbiliszi kiadványok, betűk és könyvek alkotóit kereshetjük.

⁵⁶ A grúz betűk és Iştvanovici kérdését érintették újabban: BÓNÉ Gyula: Az újjáéledt Miszt-tótfalusi Kis Miklós, in Korunk, Cluj, 1972. pp. 140—150., A. BARAMIDZE grúz akadémikus reflexiója uo. pp. 303—304. BÓNÉ Gyula viszontválasza uo. 1973. pp. 327—328. Román szerzők tanulmányairól l. JAKÓ Zs. i. m. pp. 7—8.

⁵⁷ SARASIDZE, 1955. I. m. p. 101.

P. Constantinescu Iași román munkája foglalkozik Antim Ivireanul 1713 áprilisi, a pátriárkához intézett jelentésével. Eszerint Mihai egy évvel ezelőtt elutazott Ivériából [Grúziából], megérkezett Moszkvába, majd onnan, hogy mesterségét tökéletesítse, Hollandiába.⁵⁸ Sarasidze egy fél mondatban utal arra, hogy Iștvanovici hazájába tért vissza.⁵⁹ Itt egyelőre nyomát veszítjük ennek a tehetséges tipográfusnak.

Értékes tanácsaiért Dr. Tardy Lajosnak, a svéd vonatkozások tisztázásában dr. Lakó Györgynek, a román vonatkozások felderítésében dr. Fazakas Józsefnek, az amszterdami mintalap olvasatának és fordításának megoldásában való közreműködéséért dr. Ritoók Zsigmondnének itt mondok köszönetet.

GYÖRGY HAIMAN

À la recherche des modèles des caractères géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis

L'affaire des caractères de presse géorgiens de Miklós Tótfalusi Kis, préparés lors de son activité à Amsterdam entre 1680–1689, préoccupait durant longtemps la littérature spéciale. Tout récemment ce problème a été mis sous un autre jour par la page-modèle des caractères géorgiens qui a été trouvée à Amsterdam par Róbert Dán. L'auteur tient compte de la littérature suédoise, soviétique et hongroise s'occupant de la fabrication des caractères géorgiens, en accentuant les sources et les constatations qui peuvent être mises en rapport avec les caractères de la page-modèle récemment retrouvée. Il s'occupe à part de deux lettres de Tótfalusi, conservées à Linköping en Suède et des modèles de caractères qui sont traités en elles, en soulignant que celles-là présentent seulement quelques détails de la gravure de caractères de Kis, tandis que la page-modèle d'Amsterdam contient tout l'arsenal des caractères géorgiens. Il analyse les caractères de la page-modèle d'Amsterdam, en constatant qu'ils sont les produits de haut niveau de l'art de caractères contemporain, mais ils diffèrent de leur source, des formes de lettres de la calligraphie géorgienne contemporaine, de même que des lettres des premiers livres géorgiens imprimés qui étaient plus proche du manuscrit géorgien. D'après des considérations d'histoire de caractère et esthétiques et d'après l'examen du texte de l'épigraphie, il est d'avis que cette page-modèle a été fabriquée par Miklós Kis. Il démontre que les caractères du modèle d'Amsterdam ne peuvent pas être trouvés sur des imprimés géorgiens, par conséquent ces caractères ne pouvaient pas parvenir en Géorgie. De même, on ne peut pas trouver de trace, dans l'impression géorgienne, des caractères géorgiens retrouvés plus tôt à Stockholm et à Uppsala que l'on attribuait d'ailleurs jusqu'aujourd'hui à Tótfalusi, mais sans aucun fondement. Il esquisse que l'impression géorgienne a été basée, aussi bien dans le domaine du style de typographie que dans celui des caractères, sur les traditions de la culture de livre roumaine ecclésiastique de la Valachie, culture qui a été transmise de la Valachie à Tbilissi par Mihai Iștvanovici, sousdiacre et imprimeur d'abord à Gyulafehérvár, plus tard à Rîmnic.

⁵⁸ P. CONSTANTINESCU—IASI: Legăturile țărilor Române cu Georgia (Antim Ivireanul). In Studii 1951. No. 4. Lásd SARASIDZE, 1955. i. m. p. 99.

⁵⁹ SARASIDZE, 1955. i. m. p. 101.